

Тимченко А. О.

Кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри театрознавства
ХНУМ імені І. П. Котляревського
antoninatymchenko@gmail.com
ORCID 0000-0003-2726-8181

ТЕМА ПІВНОЧІ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

На сьогодні здійснено вже багато досліджень спадщини Лесі Українки. Численні видання творів, бібліографічні зведення, студії монографічного характеру, статті, присвячені розгляду життя і творчості видатної письменниці, частково заповнюють пробіли в розмитому культурному портреті мисткині (праці В. Агеєвої, Н. Зборовської, О. Забужко та ін.). Проте сучасна наука має не лише розставити крапки над «і» в осягненні постаті Лесі Українки, а й віднайти, проаналізувати кожен її твір, прочитати корпус написаного нею як текст із багатьма підтекстами, таємницями й несподіванками.

Літературознавці неодноразово зауважували наявність у художньому світі авторки екзотичних локусів (приміром, Італії, Шотландії, Північної Америки, давніх Єгипту й Греції тощо). Одним із таких є локус півночі як місця іманентно чужого для українця — і психологічно (протиставлення «тепло-холод», «близький-далекий», «день-ніч»), і в соціально-історичному плані (північ як місце заслання інтелігенції, точка неповернення, ворожа пустка, котра забирала сили, здоров'я, позбавляла життя). Частково мотиви, пов'язані із цим топом, а також хронотопом далекої ворожої ночі, розглядали дослідники М. Вишняк (Вишняк, 2011), М. Жарких (Жарких), С. Кирилюк (Кирилюк, 2016), проте нам здається продуктивним аналіз спільних за темою «північних» творів Лесі Українки з погляду реалізації в них мотиву загадки, а також загадковості як формо- й змістотворчого чинника.

У цій статті розглянемо два твори — поему «Одно слово» та фантазію «Полярна ніч», інтертекстуальні зв'язки між ними й поетику загадки.

Лесі Українці належать успішні спроби не лише зробити північ об'єктом зображення у творах, а й заговорити від імені мешканців цього далекого краю.

Поема «Одно слово» вперше надрукована у «Вільній Україні» (СПб., 1906) з авторським підзаголовком «Оповідання старого якута». Літера-

турознавці твердять, що після появи відгуку А. Кримського, де йшлося про наявність у якутській мові слова «воля», авторка змінила підзаголовок на «Оповідання тубільця з півночі». У поемі постає образ політичного в'язня, прообразом котрого, як припускають, міг бути П. Грабовський.

У поезії «Полярна ніч» (авторський підзаголовок «Фантазія») (поза збірками), на думку дослідників, ідеться про те, як «Гурт людей, імовірно, засланців, серед цілковитої темряви розмовляє про світло. ... Темна ніч — це образ політичної реакції, яка наступила після революційних битв» (Жарких). Проте даремно М. Жарких говорить про необхідність застосовувати під час вивчення творів Лесі Українки «методу подвійного дна», «внаслідок якого твір можна читати в двох площинах» (Жарких). Дійсно, «північні» тексти сповнені загадок, які потребують розшифрування, чим і зумовлена актуальність нашої розвідки.

Симптоматично, що обидва аналізовані твори становлять білий вірш, написаний п'ятистопним ямбом із парокситонною клаузулою. Такий віршовий розмір не унікальний: він звучить у Лесі Українки у творах «Самсон», «ТРИПТИХ», «Саул», «Одержима», «Вавилонський полон», «На руїнах» тощо.

Речитативна манера в «Одному слові» (Леся Українка, 2008: 169-171) відтворює розповідь старого тубільця, неосвіченого й «темного», наївного та співчутливого. Він згадує про появу в їхньому краї трьох «чужих», із котрих лише один певний час мешкав серед корінного населення краю, дивуючи місцевих своїм розумом, проникливістю й загадковістю, адже

Він знав, куди і звідки річка йде,
І хто від чого хворий, хто умре.
Хто видужає. Він багато знав,
Дурний того не знає.

Загадка звучить від початку поеми — «Було їх тут три, чужих людей; / тепер нема». Початок — аналог до фольклорного «жили собі», потріпність, антитеза «було-нема» одразу ж уведуть читача в казковий контекст.

Сама поява «чужих» у північному краї є подією екстраординарною, даремно мешканці поселення ходять подивитися на чоловіка, як на «прибульця». Відмінності ж його характеру й розуму взагалі здаються річчю дивною, а то й страшною. Невідоме, загадкове вабить і лякає тубільців.

Інверсія, до якої вдається Леся Українка, покликана імітувати оповідну манеру викладу, а з другого боку, може сприйматися як прийом загадки — недомовлене в одному рядку ніби щоразу лишає питання, дозволяє читачеві домислити можливий варіант розвитку подій. Схожий ефект досягається тоді, коли речення завершується в середині рядка:

Ще поки був здоровий, не така
Була та борода, а як заслаб,
То виросла така, що аж по пояс,
Так наче в казці... В нас таких немає.

Завдання читачеві розшифрувати, яке ж «одно слово» має на увазі «чужий», також схоже на дитячу загадку — хоча ми розуміємо, що йдеться про «волю», саме слово так жодного разу й не вимовляють протягом усієї поеми: існує така гра — не називати ключове поняття, а в множинних варіантах, за допомогою навідних питань та асоціацій з'ясувати його.

Поетику загадки витворюють і риторичні запитання тубільця «Але ж дурний хіба на книжці знає?», «Він довго був слабкий, — казав, від того, / що сторона йому чужа. Хто знає?», «А тее слово раз мені казав / «чужий» по-своєму, та я його забув, / чуже воно, та й що ним називати?», «І що воно й до чого тее слово?» та питання «чужого», котрі так і лишаються без відповіді: «Куди я тут піду? / І що я тут зроблю у вашій пущі?».

Як у тонкого майстра образу та смислу в Лесі Українки говорять не лише слова, а й окремі звуки, фоніка поеми дає додатковий ключ до розуміння твору. Факти біографії мисткині, а також спогади сучасників засвідчують високу музичну обдарованість Лесі Українки: «відзначалася зроду надзвичайною музичальністю і зростала серед співолюбивого середовища» (Колесса, 1946: 59). Тож свідомо чи несвідомо вибудований «промовистий» звукопис поезії здатен привідкрити смислові таємниці.

Слід зауважити, що ХХ — п. ХХІ ст. відзначаються активним дослідженням звукових особливостей мови взагалі й мови літературних творів зокрема — із позицій лінгвістики (Л. Булаховський, І. Білодід, Д. Баранник та ін.), літературознавства (Б. Томашевський, О. Брік, Р. Якобсон, О. Артюшков, В. Брюсов, Б. Гончаров, Ю. Лотман, С. Воронін, серед українських науковців І. Качуровський, Б. Якубський, В. Ковальов, М. Кабиш та ін.), психолінгвістики (психометричний метод А. Журавльова), комп'ютерних наук (створення ПК-програм для дослідження фоносемантики (Макаров, 2018)). Говорять

про колективну інтуїцію, колективне відчуття — сумарне сприйняття вибіркою людей якості тих чи тих звуків, тих чи тих слів. «Явище синестезії робить принципово можливим явище звукосимволізму як на індивідуальному, так і, можливо, на соціальному рівні — ступінь універсальності синестезії як для носіїв одної конкретної мови, так і більш широко (для людей узагалі) не доведена, але послідовно вивчається останні кілька десятиліть у рамках психолінгвістики» (Макаров, 2018: 13). Пошук зв'язку між значенням слова та його звучанням призводить до постановки фоносимволізму. З'являються терміни «фоніка», «фоносемантика», «звукова образність». «Метою фоносемантики є вивчення звукозображальної системи мови на емпіричному й теоретичному рівнях та встановлення зв'язків між звуковою формою слів та ознаками об'єкта-денотата, що лежать у їхній основі» (Макаров, 2018: 9-10). Предметом досліджень науковців стають ономастопея, звуко-символізм; засобами звукової організації твору називають повтори: алітерацію, асонанс, анафору, епіфору.

На початку поеми Лесі Українки «Одно слово», де оповідач веде мову про появу «чужих» у поселенні, превалюють закриті звуки високого підняття «и», «і» («тільки що приїхав, був слабкий, / такий, як дівчина», «тільки сніг і лід» тощо). Та й саме слово «чужий» — вузьке й «холодне». Коли ж читаємо опис життя «чужого» та його характеристики, усе частіше постає круглий, «гармонійний» «о»: «А третій залишався ще довго тут... / Я ходив до нього ... / навчився / і цього слова й інших слів багато», «щось багато / по-своєму балакав» та ін. Відтак підсвідомо читач чує звучання ключового слова «воля». Тубілець прямо каже, що слово «чуже» («чуже воно, та й що ним називати?»). І тут прочитуємо геніальну гру Лесі Українки, яка ніби підкреслює: «воля» як поняття чужа не лише якутам, а й — як категорія — чужа засланцю, адже її немає ніде: ані в Україні, ані в північній пущі. Маючи примарну свободу («Хто ж не дає ходити і робити?»), чоловік помирає від обмеження волі, від екзистенційної неможливості досягти її ані вдома, ані в ув'язненні.

Не менш цікавою в контексті постановки мотивів волі й таємниці є фантазія «Полярна ніч» (Леся Українка, 1923). Попри те, що дослідники вбачають у ній відтворення розмови засланців на півночі про природу світла (цей висновок і є, на думку М. Жарких, привідкриттям «другого дна твору»), ми зауважуємо наявність «дна» третього, що перебуває у філософській, екзистенційній площині.

Мотив ночі як протиставлення дню, оновленню, відродженню нерідко звучить у Лесі Українки. За словами В. Агеєвої, «Світова ніч —

той безпросвітний хаос, який у Лесі Українки (*"Fiat pox!"*) ще подеколи пронизують крики відчаю і протесту, та безкінечна полярна ніч, яка й не обіцяє сонця похованим на самому дні темряви людям» (цит. за вид. (Кирилюк, 2016: 274)). Приміром, у творі «Упоєні на бенкетах кривавих...», як зауважує С. Кирилюк, «авторка звертається до ситуації "ночі" народів — "невільники-народи спали довго в спільній віковій своїй темниці" й уже не здатні впізнати момент виходу з "ночі". Тут, замість голосу, маємо хрип, замість відповіді — "сміх із беззубої чорної пащі"» (Кирилюк, 2016: 275).

Поезія «Полярна ніч», як і поема «Одно слово», написана від першої особи (щоправда, у фантазії прочитуємо форму множини — «ми»); у початкових рядках ідеться про неназвану спільноту людей, котрі сидять «при згаслому багатті» в хаті, надворі лютує завірюха, і їх усе більше охоплює темрява. Протиставлення «світло-темрява», синтаксичне нагнітання за допомогою полісиндетону (багатосполучникова «ні») передають атмосферу суму та зневіри: «Той бенкет / немов останній був на сьому світі», «буде чорно, як у гробі». Уводячи репліки персонажів — діалогічність надає твору драматургічності, — авторка свідомо підтримує ефект таємничості: «хтось мовив», «перший відказав», «всі загукали». Але, щойно звучить теза про можливість настання дня, повернення світла, одразу ж і фігури героїв у тексті постають чіткіше — Леся Українка називає їх: хлопець, дід, жінка, дитина (кілька персонажів і надалі означені як «всі»). Люди з властивим їм бажанням вірити в краще, потягом до надій, нехай і примарних, крайнощів, легко стають на бік хлопчини-зухвальця, котрий урешті сприймається як пророк. Граючи на контрасті — «як довга ніч, то й день же буде довгий», — юнак самою своєю впевненістю ніби перемагає темряву. Решта його оточення пригадують факти на підтвердження цієї перемоги. Тут у побудові поетичної фрази прочитуємо схожість із поемою «Одно слово». Порівняймо:

Хто мовив: «Правда, правда!»,
а хто почав прогадувати вголос,
чи вже давно ся ніч нас обгорнула,
один казав: «Два тижні!», другий: «Місяць!»,
ще інший: «Де! давніше!» — «Ні, недавно!»...
(«Полярна ніч»);

Тут хто сказав: «Робити», хто — «ходити»,
а хто — «не знаю»...

(«Одно слово»).

Тож нанизування думок, коли істина так і лишається неназваною, вочевидь, слугує в обох творах прийомом конструювання загадкового підтексту.

Протиставлення «молодість/старість», традиційно асоційоване в культурі з антитезою «ранок-вечір», чітко прочитується у творі: буркотливий, скептичний старий та захоплений юнак і безпосередня дитина, яка вже ніби бачить день.

Проте Леся Українка відходить від звичних антонімів «темрява-світло», удаючись до складніших градацій: *найтемніша ніч* як розпач і передчекання, раптом після теперішньої темряви настане ще глибша. І в той же час звучить теза *«Перед світом буває найтемніше, / а темряви, як ся, ще не бувало»*.

Сприймаючи епоху змін, армагедонність, із якою людська психіка завжди пов'язує зміну століть, карколомні обставини, у котрі — ніби в'язень на північ — закинута тогочасна людина, відхід старого та звичного громадянства, небажання відпускати стале, перевірене, звичне, дороге — й розгубленість перед новим, швидкоплинним, часто жорстоким і безоглядним, — усе це підтекстово прочитується у творах модерністів, зокрема й Лесі Українки. Фантазія «Полярна ніч» через фантазмагоричну картину зустрічі в одному локусі старця, хлопчини, жінки, дитини, їхня розмова про темряву й світло, день і ніч, мотиви бенкету, розлитого вина («той бенкет / немов останній був на сьому світі») переводить читача в біблійний контекст кінцесвіття або Тайної вечері чи на рівень екзистенційного пошуку сенсу людського існування, можливості чи неможливості досягти радості, прокинутися до нового життя.

Вочевидь, у поетичній творчості Лесі Українки є ще багато нерозкритих загадок, віднайдення ключа до котрих дасть змогу відчитати приховані смисли модерної культури межі XIX і XX століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва, В. (2007). *Поетичний візіонеризм Лесі Українки* // Наукові записки. Т. 72, Філологічні науки / Національний університет «Киево-Могилянська академія». (с. 3-11).

2. Вишняк, М. (2011). *Жанрова специфіка кримської лірики Лесі Українки* // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Т. 24 (63). № 1. Ч.2. (с. 178-190). URL: <http://sn-philol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/01/028.pdf> (дата звернення: 19.04.2021).